

BALTŲ VIETA BARBARŲ PASAULIO TIPOLOGIJOJE (M. Ščiukino „septynių pasaulių“ teorijos plėtotės link)

Manvydas Vitkūnas

Doktorantas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Archeologijos katedra
Tel. 268 72 84
El. paštas: ruta@palsatas.lt

„Mes esame barbarai – sakau tą su didele pasididžiavimo doze, – kuriems pavyko savo barbariškumą išlaikyti. Net ypač žiauriomis sąlygomis. Mes labai galinga tauta. Labai karinga. (...) Europa, susidūrusi su baltais, juos išsyk atpažino kaip barbarus. (...) Su [jais] reikėjo kovoti, ir prasidėjo eilinis civilizacijų karas. Europa stipriai gavo į kaktą, bet baltai barbarai irgi lengvai neišsisuko (...)“¹

„Barbarai, kaip ir krikščionys, mokėjo mirti. Lygiai kaip ir šiandienos islamo fundamentalistai. Ir jie turėjo idėjų. Barbarai – fizinio viešpatavimo, krikščionys – dvasinio. Jų keliai negalėjo nesusitikti.“²

Gintaras Beresnevičius

Įvadas

Barbarais (gr. *barbaroi*) Senovės Graikijoje buvo laikomi svetimšaliai, nemokantys graikų kalbos ir nepažįstantys jų kultūros, Romoje – Romos imperiją puldinėjančios tautos, pirmiausia germanai, ankstyvojoje krikščionybėje – kitatitai. Vėlesniais laikais barbarais vadinti tamsūs, žiaurūs žmonės, kultūros naikintojai³.

Šio straipsnio tikslas – aptarti baltų vietą pasaulyje, kurį antikos žmonės vadino *Barbaricum* – svetimų, nepažįstamų žmonių pasauliu. Ankstyvaisiais viduramžiais baltai vėl buvo vadinami barbarais, nes neišpažino krikščionybės. Vadinamosios „barbarybės“ tarpsnį savo istorijoje išgyveno visos Europos tautos⁴. Barbaras – diskriminuojamas asmens nusakymas; sąvoka, kurios reikšmė nuo antikos laikų nuolat kinta ir kuria paniekinamai vienas kitą vadina priešininkai. Viduramžiais ši sąvoka ypač taikyta pagonims. Kokia baltų vieta tarp barbarų ir kodėl

¹ Beresnevičius G. Ant laiko ašmenų. Vilnius, 2002, p. 13–14.

² Beresnevičius G. Modernybės paraštėse // Šiaurės Atėnai. 2004, vasario 17.

³ Visuotinė Lietuvių enciklopedija. T. II. Vilnius, 2002, p. 640.

⁴ Viduramžių žodynas. Sud. Peter Dinzelsbacher. Vilnius, 20004, p. 70.

baltai krikščioniškosios civilizacijos žmonių sąmonėje egzistavusiame neformaliame barbariškųjų tautų sąrašė liko taip ilgai?

Rengiant šį straipsnį, metodiniu pagrindu pasirinkta Sankt Peterburgo universiteto profesoriaus archeologo Marko Ščiukino⁵ teorinė „septynių pasaulių“ schema, pagal kurią buvo sudaryta III a. pr. Kr. – I a. Europos (visų pirma centrinės ir rytinės žemyno dalies) kultūrinių regionų išskyrimo schema⁶. Remdamiesi M. Ščiukino pasiūlyta schema kaip teoriniu modeliu, pabandysime nustatyti baltų vietą Europos istorinėje raidoje nuo seniausių laikų iki valstybės formavimosi priešaušrio.

Globalus medžiotojų pasaulis

Pirminis būsimųjų baltiškųjų teritorijų apgyvendinimas prasidėjo prieš 12 tūkstančių metų. Regionas į rytus nuo ledyninio Baltijos ežero, ilgai niui tapusio Baltijos jūra, buvo pradėtas apgyvendinti, vos atsilaisvinęs nuo ledynų ir pasidengęs gyventi tinkama tundros augalija⁷. X–IX tūkst. pr. Kr. čia gyveno *paleolito* laikotarpio klajoklių medžiotojų gentys, savo išsivystymo lygiu iš esmės nesiskiriančios nuo to meto Skandinavijos, Vidurio Europos gyventojų. Klajokliai medžiotojai buvo didžiosios Vidurio, Šiaurės ir Rytų Europos dalies gyventojai⁸. Lietuvos teritorijoje identifiukuoti penkių stambių vėlyvojo paleolito kultūrinių grupių (Hamburgo, feldermeserio, Bromės, Arensburgo, Svidrų) pėdsakai. Šios kultūrinės grupės apėmė labai dide-

les teritorijas. Hamburgo kultūros bendruomenių pėdsakų randama ir Šiaurės Vokietijos bei Šiaurės vakarų Lenkijos teritorijose, Bromės – Danijos ir Šiaurės Vokietijos teritorijoje, Arensburgo kultūros – didžiuliuose Šiaurės Europos žemumų plotuose, netgi už poliarinio rato, o Svidrų – plačiose teritorijose Šiaurės Rytų Rusijoje, Ukrainoje, Kryme, dalyje Vokietijos, Čekijos ir aplinkinėse teritorijose⁹. Taigi vėlyvojo paleolito laikotarpiu dabartinė Lietuvos teritorija buvo kontaktinėje įvairių klajoklių kultūrų zonoje, o čia klajojusių genčių kultūrinio išsivystymo lygis iš esmės nesiskyrė nuo kitų Šiaurės ir Rytų Europos lygumų medžiotojų bendruomenių išsivystymo lygio.

Paleolito laikotarpiu dabartinės Lietuvos teritorija buvo itin retai apgyvendinta. Latvių archeologai yra apskaičiavę, kad šios šalies teritorijoje vėlyvojo paleolito laikotarpiu vienu metu galėjo klajoti apie 300 žmonių, o gyventojų tankumas siekė vos 1 žmogų 100 kv. km¹⁰. Sėslūs europiečiai tuo metu gyveno tik Pietų Europoje, Viduržemio jūros regione. Jie medžiojo „sėslesnius“ sausumos ir jūros gyvūnus ir šiaurės klajoklius lenkė meninės raiškos pažanga – čia jau atsiranda uolų piešinių ir paleolitinių „venurų“¹¹.

Antrasis akmens amžiaus periodas – *mezolitas* – susijęs su gyvenimo būdo kitimu keičiantis gamtinėms sąlygoms. Tundrai apaugant miškais, žmonės tolydžio sėslėjo, greta medžioklės vis didesnę reikšmę įgijo žvejyba. Esminiai mezolito požymiai visoje Europoje – mikrolitinių dirbinių išplitimas, žmonių bendruomenių smulkėjimas. Sumažėjus atvirų teritorijų, greta kolekty-

⁵ Plačiau apie M. Ščiukiną: *Клейн Л. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993, с. 50–52.*

⁶ *Щукин М. На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994, с. 15–30.*

⁷ *Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. Vilnius, 1996, p. 12–13.*

⁸ *Michael A. Joachim. The Upper Palaeolithic // European Prehistory a Survei. New York, Boston, Dordrecht, Moscow, 2002, p. 111–113.*

⁹ *Šatavičius E. Lietuvos vėlyvojo paleolito kultūrų periodizacija // Archaeologia Lituana. 2005, t. VI, p. 74–75.*

¹⁰ *Latvijas senākā vēsture. 9. g. t. pr. Kr. – 1200. g. Rīga, 2001, p. 39.*

¹¹ *Всемирная история. Т. I. Каменный век. Минск, 1998, с. 76–77.*

vinės tapo galima ir individuali medžioklė, palengvėjo atskiro individo išgyvenimo sąlygos. Mezolito požymių kompleksas Pietų Europoje susiformavo apie X tūkstm. pr. Kr., Baltijos jūros regione – IX tūkstm. pr. Kr. Mezolito chronologija ir holoceno pradžia siejama su Baltijos ledyninio ežero ištekėjimu į Atlantą, sparčiai pakeitusiu klimatą Baltijos regione. Šis įvykis datuojamas laikotarpiu apie 8690 m. pr. Kr.¹²

Esminių skirtumų tarp atskirų Europos regionų raidos mezolito laikotarpiu nėra, išskyrus objektyvius gamtinės aplinkos sąlygotus požymius (medžiojamos faunos rūšiniai skirtumai, gyvenimas antžeminiuose būstuose arba kalnuose).

Vakarai – Rytai: neolitizacijos skirtumai

Esminis lūžis Europos istorijoje buvo *neolitizacija* – neolito epochos požymių (naujų technologijų – tobulo akmens apdirbimo ir ypač – keramikos gamybos) plėtra, gamybinio ūkio (žemdirbystės) ir naujo gyvenimo būdo (sėslumo) įsigalėjimas. Europa nebuvo vienas iš kelių savarankiškai pasaulyje susidariusių neolitizacijos židinių, tačiau buvo netoli seniausio jų – Artimųjų Rytų. Čia neolito pradžia datuojama XI tūkstm. pr. Kr. VII–VI tūkstm. sandūroje neolito epocha prasidėjo Egėjo jūros salose ir Balkanuose, greitai išplito Viduržemio jūros pakrante ir lėčiau ėmė slinkti į šiaurę. V tūkstm. pr. Kr. Vengrijos, Austrijos, Čekijos ir Slovakijos regione gyvenę juostinės keramikos kultūros žmonės neolito naujoves ėmė skleisti į vakarus, šiaurę ir rytus¹³. Šiaurės ir ūkiškai stiprios neolito nešėjų bendruomenės stūmė mezolito me-

džiotojus ir žvejus į mažiau derlingas teritorijas. Ilgainiui mezolitinių kultūrų žmonės pradėjo perimti neolitines naujoves, visų pirma keramikos gamybą, kuri plito daug sparčiau nei žemdirbystė. Baltų areale, netgi tolimose rytinėse jo dalyse keramika, naujausiais duomenimis, atsirado V tūkstm. pr. Kr. Žemdirbiškoji neolitizacijos išraiška Daniją, Švediją ir Vakarų Lietuvą bei gretimus vakarų baltų regionus pasiekė IV tūkstm. pr. Kr. viduryje ir pabaigoje.

Sąlygine žemdirbystės atsiradimo Vakarų Lietuvoje data laikytini 3500–3000 m. pr. Kr., o Rytų Lietuvoje ir toliau į rytus buvusiose baltų žemėse dar labai ilgai greta tradicinės medžioklės, žvejybos, rinkimo plėtota tik gyvulininkystė. Čia žemdirbystė galutinai įsigalėjo tik apie 500 m. pr. Kr.¹⁴ Toks atotrūkis tarp rytų ir vakarų baltų žemių sietinas su sudėtingais to meto etniniais procesais, rutulinių amforų kultūros įtaka pajūrio zonai, visam virvelinės keramikos kultūrų grupės formavimuisi. Viena iš virvelinių kultūrų grupės kultūrų – Pamarių kultūra III tūkstm. pr. Kr. tapo pirmąja žemdirbiška baltų kultūra. Savo ruožtu baltai II tūkstm. pr. Kr. pradžioje patys tapo žemdirbystės idėjų nešėjais į finougrų žemes. Šukinės-duobelinės keramikos kultūros srityje pastebima žemdirbių ir gyvulių augintojų baltų skverbimosi pėdsakų¹⁵. Taigi baltai buvo ne tik inovacijų perėmėjai, bet ir skleidėjai.

Vidurio Europos mezolito lygį pasiekusios bendruomenės Skandinavijos šiaurėje ir Kolos pusiasalyje gyveno iki pat laikotarpio apie Kristaus gimimą, nepatirdamos didesnių kultūrinės raidos pokyčių – vertėsi išimtinai medžiokle, žvejyba ir rankiojimu. Tik pirmaisiais amžiais po

¹² Ostrauskas T. Vėlyvasis paleolitas ir mezolitas Pietų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. 1999, t. 16, p. 10–11.

¹³ Gimbutienė M. Senoji Europa. Vilnius, 1996, p. 18–21.

¹⁴ Daugnora L., Girininkas A. Osteoarheologija Lietuvoje. Vidurinis ir vėlyvasis holocenas. Vilnius, 1996, p. 161–162.

¹⁵ Girininkas A. Pamarių kultūros bendruomenių ūkininkavimo ypatumai // Istorija. 2004, t. LXI, p. 8.

Kristaus pastebimi aktyvesni samių kontaktai su Pabaltijo finougrais ir skandinavais¹⁶.

Bronzos amžius – su bronzą ar be jos?

Bronzos amžius Mesopotamijoje prasidėjo VI tūkst. pr. Kr., Europoje – III tūkst. pr. Kr. Jau XIV a. pr. Kr. bronzą lieta beveik visoje Europoje. Jos naudojimas darė įtaką įvairioms gyvenimo sritims – intensyviai pradėta naudoti arklą, ėmė atsiskirti amatai (visų pirma – metalų liejimas, kalvystė), Europoje suintensyvėjo tarpkultūriniai kontaktai, prekyba (pirmiausia metalų žaliava ir dirbiniais).

Rytinę Baltijos pakrantę, neturėjusią bronzos žaliavos, bronziniai dirbiniai pasiekė senajame bronzos amžiuje (1600–1100 m. pr. Kr.) iš Šiaurės Vokietijos ir Skandinavijos metalurgijos centrų¹⁷. Daugiausia dirbinių randama pajūryje (pakrantės ruože bronzinių dirbinių per 40 kartų daugiau nei rytinėje dabartinės Lietuvos dalyje). Tai lėmė prekybiniai ryšiai – iš šio regiono mainais už dirbinius ir žaliavą iškeldavo gintaras. Apskritai bendras bronzinių dirbinių skaičius tarp visų archeologinių radinių itin mažas, palyginti su išvystytos metalurgijos centrais ir aplinkinėmis teritorijomis¹⁸.

Senojo bronzos amžiaus baltų gyvenamieji būstai dar panašūs į akmens amžiaus laikotarpio, dauguma dirbinių – kauliniai, raginiai, akmeniniai. Metalas liejamas ir vietoje, tačiau dažniausiai mėgdžiojant įvežtinius dirbinius. Daugiau bronzinių dirbinių randama naujajame bronzos amžiuje (1100–550 m. pr. Kr.). Tuo metu labiau išplinta ir vietiniai, baltiški dirbiniai

tipai. Susidariusi Baltijos prekybos keliui, sumažėjo Sembos reikšmė, atsirado naujų prekybos arealų Saremos saloje bei Šiaurės Estijoje. Baltų žemėse išplinta ant piliakalnių įrengtos įvirtintos gyvenvietės¹⁹. Labiau išsivysčiusi baltų arealo dalis yra pajūryje, Rytų Lietuvoje ir toliau į rytus žemdirbystė plinta lėtai²⁰.

To meto Europoje sparčiausiai vystosi regionai, turintys metalų žaliavos, bei aplinkinės teritorijos. Žemdirbystė plačiai išplitusi, nors dar yra kultūrų (pilkapių kultūra Vokietijoje), kurių ūkyje svarbesnis vaidmuo tenka gyvulininkystei. Labai plačiai vyksta prekyba – gintaro randama Italijoje, Graikijoje, Šiaurės Kaukaze²¹. Į bendraeuropinius procesus aktyviausiai įsitraukia pajūrio baltai, bronzos dirbiniai taip pat plinta rytinėse teritorijose, į kurias bronzos žaliava gabenama nuo Uralo. Baltų arealo viduryje, kaip ir atitinkamas finougrų regionas lieka mažiausiai paliestas bronzos amžiaus inovacijų. Priežastis visiškai aiški – toliau nuo prekybos kelių gyvenančios ir strateginių žaliavų (gintaro, naudingųjų mineralų ir kt.) plačiai rinkai negalinčios pasiūlyti gentyms sunkiai gali apsirūpinti spalvotųjų metalų žaliava. Šių genčių išoriniai kontaktai yra palyginti silpni, o ūkinė pažanga lėta.

Septyni Marko Ščiukino „pasauliai“

Įvertindamas III a. pr. Kr. – I a. atskirų Europos regionų išsivystymo lygį, M. Ščiukinas išskyrė septynis regionus, kuriuos pavadino „pasauliais“²².

Antikinis pasaulis (Romos imperija) – manytume, detaliau jį apibūdinti šiame straipsnyje nėra reikalo.

¹⁶ Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1995.

²⁰ Daugvara L., Girininkas A. Osteoarcheologija Lietuvoje. Vidurinis ir vėlyvasis Holocenas. Vilnius, 1996, p. 161–162.

²¹ Jovaiša E. Baltai ir gintaras // Istorija. 2001, t. XLVIII, p. 3.

²² Щукин М. На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994.

¹⁶ Агеева П. А. Какого мы рода – племени? Народы России. Словарь-справочник. Москва, 2000, с. 274.

¹⁷ Luchtanas A., Sidrys R. V. Bronzos plitimas rytiniame Pabaltijo regione iki Kristaus // Archaeologia Lituanica. 1999, t. I, p. 34–36.

¹⁸ Ten pat.

Keltų pasaulis. Keltai Vidurio ir Vakarų Europoje atliko iš esmės tokį patį civilizacinės raidos katalizatoriaus vaidmenį kaip graikai – Viduržemio jūros baseine. Tačiau keltų pasaulis buvo visiškai svetimas ir nesuprantamas antikos žmonėms. Visų pirma tai lėmė skirtinga pasaulėjauta, kita visuomenės sankloda. Technologijomis, ypač metalo apdirbimo, keltų pasaulis nenusileido antikos pasauliui. V a. pr. Kr. ankstyvoji Roma ir keltai buvo iš esmės tokio pat kultūrinio išsivystymo lygio. Tačiau romėnai savo socialinę, ekonominę ir karinę organizaciją nepaprastai išstobulino, o keltai taip ir liko jiems neprilygę barbarai. Manoma, kad tai lėmė religinis ir netgi maginis keltų pasaulėvaizdis, didžiulė dvasininkų įtaka, neleidusi sukurti bendros politinės sistemos. Nuo Britanijos iki Karpatų egzistavo teokratinė visuomenė, kuri buvo karinga (keltų ekspansija į Britų salas, Sileziją, Šiaurės Italiją, Pirėnų pusiasalį), bet ne vieninga. Keltai padarė didžiulę įtaką germanams, o per juos – ir baltams, skleisdami technologines naujoves (visų pirma metalurgijos), davė Vidurio Europai prekybos ir amatų centrus – protomiestus, kaldino monetas. Tačiau ilgainiui keltai „ištirpo“ romėnų ir germanų kontaktinėje zonoje.

„**Trečiasis pasaulis**“ (latenizuotos, t. y. keltų įtaką patyrusios kultūros Vakarų Europos šiaurėje ir dalyje Vidurio Europos). Tai buvo artimas ir svarbus baltams Europos regionas. Germanų ir baltų pasaulius sieja daug bendrų bruožų. Germanų, kaip ir baltų, pasaulyje žemdirbystė plito gana lėtai. Germanų srityse netgi galima išvėgti panašumų su baltų sritimis – maži žemdirbystės pajėgumai, aiškiai militarizuotas kasdienis gyvenimas (baltų bendruomenės priverstos kurtis ant piliakalnių, germanai stato įtvirtintas sodybas), gentis skiria tarpgentinės dykros, materialioji kultūra artima (stulpinės konstrukcijos pastatai, atviri ugniakurai, panašūs ginkluotės, darbo įrankių tipai). Veikiausiai

panaši buvo ir visuomenės struktūra²³. Didesnę germanų pažangą lėmė tai, jog jie turėjo šalimais rimtus mokytojus – iš pradžių keltus, vėliau – romėnus. Baltai buvo toliau nuo kultūrinės pažangos sklaidos centrų nei germanai, ir žinios bei patirtis iki jų ateidavo per tarpininkus.

Trakų – getų – dakų pasaulis. Balkanuose egzistavo pakankamai aukšto lygio etnokultūrinių junginių grupė, išsivystymu nenusileidusi keltams, tačiau iš esmės nepriklausiusi nuo jų įtakos.

Klajokliškasis skity – sarmatų pasaulis. Tai buvo labai margas ir platus regionas nuo Vengrijos iki Kinijos, kurio gyventojus vienijo klajokliškas arba pusiau klajokliškas gyvenimo būdas ir vertimasis gyvulininkyste. Klajoklių genčių išsivystymo lyginimas su baltų kultūrinio išsivystymo sunkiai įmanomas dėl visiškai skirtingo, objektyvių veiksnių (kitokios gamtinės sąlygos, kitokie pagrindiniai verslai) sąlygoto gyvenimo būdo.

Pirmasis miškų kultūrų pasaulis (baltų kultūros). Ankstyvasis geležies amžius (IV–I a. pr. Kr.) baltams buvo bronzos amžiaus tąsa. Baltų areale randama dar gana mažai metalinių dirbinių (tiesa, jau pasirodo pirmieji dirbiniai iš geležies, panašu, iš įvežtinės), bet tuo pat metu iš esmės nekinta gyvenama ir laidosena. Baltų pasaulyje esminis lūžis įvyksta laikotarpyje apie Kristaus gimimą, kai išmokstama išgauti geležį iš vietinės baltų rūdos, masiškai paplinta geležiniai dirbiniai, didėja žemdirbystės naudmenų plotai, sparčiai gausėja bendruomenės. Pajūrio baltai intensyviai prekiauja su Romos imperija ir galų gale 98 m. patenka į civilizaciją akiratį ir pirmą kartą paminimi rašytiniuose šaltiniuose. Iš visų baltų genčių kultūrų ypač išsiskiria vakarų baltų pilkapių kultūra, kuri išsivystymo lygiu iš esmės

²³ Jovaiša E., Kalonaitis A. Baltai ir antika // Istorija. 2001, t. XLIX, p. 46–55; Michelbertas M., Vitkūnas M. Baltų karybos senajame geležies amžiuje (I–IV a.) bruožai // Karo archyvas. 2003, t. XVIII, p. 51–54.

prilygsta antrojo, latenizuotojo germanų pasaulio genčių išsivystymo lygiui²⁴. Žemdirbystės išsivystymas, aukšto lygio keramika, metalinių dirbinių gausa šią kultūrą daro panašesnę į Šiaurės Vokietijos germanų nei į Rytų Lietuvos baltų kultūras. Tai – tobiliausia romėniškojo laikotarpio baltų pažangos išraiška.

Antrasis miškų kultūrų pasaulis (finougrų kultūros). Iš finougrų genčių toliausiai pažengusios, vis daugiau metalų naudojančios vakaruose buvo estų ir suomių, o rytuose – Kamos baseino gentys. Mišrioje – baltų ir finougrų – Djakovo kultūroje gausų bronzinių, o vėliau – ir geležinių dirbinių²⁵. Vidurinė finougrų arealo dalis dar prieš du tūkstančius metų gyveno neolito sąlygomis, kai kurios vietinės gentys netgi nedirbo žemės. Ir šį kartą lemtingas buvo geografinio izoliuotumo veiksnys, lygiai taip pat būdingas vidurinei baltų arealo daliai.

M. Ščiukino schemą galima plėsti?

Šio straipsnio autoriaus nuomone, M. Ščiukino siūlomą schemą būtina papildyti – pridėti aštuntąjį – *Skandinavijos germanų pasaulį*, etnokultūriniais ryšiais susijusį su „trečiuoju“ latenizuotųjų kultūrų „pasauliu“. Tačiau Skandinavijos raida buvo kur kas savaimingesnė, nepalyginti mažiau veikiama keltų įtakos nei Vidurio ar Vakarų Europoje gyvenusių germanų genčių.

Labiau su kitais vakarų germanais buvo susijusios arba netgi jų dalimi laikytinos tarp Vakarų Europos ir Skandinavijos, Danijos teritorijoje gyvenusios gentys – jutai, dalis saksų, anglai, iš Skonės pusiasalio persikėlę danai. O Švedijos teritorijoje gyvenę svenai (arba svėjai) ir Skandinavijos gotai (arba getai), gausios nedi-

delės gentys, gyvenusios Norvegijoje, vystėsi savaimingiau.

Romėniškuoju laikotarpiu pietinės skandinavų gentys (panašiai kaip vakarų baltai baltų genčių pasaulyje) aktyviausiai prekiaavo su kitomis germanų gentimis ir Romos imperijos provincijomis. Danija ir Skonės pusiasalis skandinavų pasaulyje užėmė iš esmės tokią pačią vietą kaip Semba ir Lietuvos pajūris baltų pasaulyje. Kuo toliau į šiaurę, tuo lėtesnė kultūrinės raidos dinamika. Schema „pirmaujančios pietūs – atsiliekanti šiaurė“ Skandinavijoje atitinka schemą „pirmaujančios vakarai – atsiliekantys rytai“ baltų pasaulyje.

Tačiau kas iš esmės lėmė spartesnę Skandinavijos raidą, palyginti su baltų (bent jau vakarinių) žemėmis? Manytume, jog esminis Skandinavijos germanų spartesnės socialinės ir kultūrinės raidos stimulus buvo intensyvūs kontaktai su etniškai giminingomis Vidurio ir Vakarų Europos germanų gentimis, kurios buvo latenizuotos ir per keltus arba netgi tiesiogiai susidūrė su antikiniu pasauliu. Šiauriau gyvenę giminiški germanai vienaip ar kitaip buvo paliesti iš pietų sklindančių kultūrinių impulsų. Greta to itin svarbus veiksnys buvo visą Skandinaviją juosusios jūros, labai lengvinusios komunikaciją.

Trūksta dar vieno „pasaulio“. Kur yra *slavų* protėvynė? Šis klausimas iki šiol lieka vienas labiausiai diskutuotinų pasaulio archeologijoje.

Didžiojo tautų kraustymosi poveikis baltų pasauliui

Esminių pokyčių Europos istorijoje, visiškai pakeitusių žemyno etninį ir politinį žemėlapiį, sukėlė Didysis tautų kraustymasis. Iš rytų stepių įsiveržę klajokliai – hunai, avarai, kitos gentys – „pastūmė“ teritorijoje nuo Juodosios iki Baltijos bei Šiaurės jūrų gyvenusius germanus (visų pirma – gotų gentis), alanus, dalį sarmatų. Taigi klajokliškasis „penktasis pasaulis“ sujaukė daugumą nusistovėjusį gyvenimą tuo metu egzistavau-

²⁴ Шуккин М. На рубеже эр. Санкт-Петербург, 1994, с. 21.

²⁵ Смирнов К. А. Дьяковская культура (Материальная культура городищ междуречья Оки и Волги) // Дьяковская культура. Москва, 1974, с. 77.

siuose vėlyvajame antikiniame ir Vidurio bei Vakarų Europos germanų pasauliuose. Tuo metu keltai jau buvo iš esmės ištirpę Romos ir germanų erdvėje, o trakų, dakų ir frygų pasaulis taip pat pasidarė antikinio pasaulio periferine dalimi. Didysis tautų kraustymasis tapo Europos viduramžių pradžia. Jos esminis požymis buvo genčių sąjungomis paremtų ilgiau ar trumpiau gyvavusių ankstyvųjų valstybių (visų pirma – germaniškųjų) susidarymas. Germanai perėmė nemažą dalį antikos palikimo, ir, kas svarbiausia, pradėjo išpažinti krikščionybę. Bažnyčia ir valdančioji viršūnė vartojo lotynų raštą. Taip iš antikos griuvėsių, barbariškųjų germanų (išskyrus šiaurės germanus) ir netgi dalies sėsliais tapusių stepių klajoklių palikuonių ėmė kilti viduramžių Europa. Šis skirtingo išsivystymo, bet daugmaž pagal bendrą raidos modelį (krikščionybės plitimas, valstybių feodalinių santykių, valstybių formavimasis, tuo pat metu – prekybos, miestų smukimas) sudarytas ankstyvųjų viduramžių pasaulis apima erdvę nuo Britanijos salų ir Pirėnų pusiasalio iki Karpatų ir Vakarų Balkanų. Pavadiname šia erdvę *pirmuoju ankstyvųjų viduramžių Europos pasauliu*.

Aukščiausio civilizacinio išsivystymo židiniu ir toliau lieka mažiausią didžiojo tautų kraustymosi poveikį patyrusi Bizantija. Iki pat XIII a. bizantiečiai buvo labiau apsišvietę už kitas Europos tautas. Bizantijos kultūra turėjo neabejotinai didelę įtaką Rytų Europai, Kaukazo regionui. Ją savo schemoje išskirsime kaip atskirą *Bizantijos pasaulį*.

Kas lieka už šių dviejų pasaulių ribų

1. Skandinavijoje gyvenančios šiaurės germanų gentys.
2. Tarp Baltijos jūros vakaruose ir Okos upės rytuose gyvenančios baltų gentys.
3. Į šiaurę nuo jų, šiaurės rytų Europos plose nuo Baltijos iki Uralo ir net už jo gyvenančios finougrų gentys.

4. Tarp baltų gyvenamųjų plotų ir Juodosios jūros – etniškai margas miškastepių ir stepių pasaulis. Veikiausiai būtent čia formuojasi slavų etnosas.

Ankstyvųjų valstybinių struktūrų genezės raidoje baltai ėjo panašiu keliu kaip ir vikingai. Tačiau chronologinių socialinių ir kultūrinių reiškinų vystymosi atotrūkį lėmė keli veiksniai. Pirmiausia baltai savo ankstyvųjų viduramžių slenkščio nepasiekė nei Vakarų ir Pietų Europos (kai barbariškosios valstybės kuriasi ant antikinių kultūrų griuvėsių), nei skandinaviškojo keliu.

Skandinavų ėjimas iš „tamsiųjų amžių“. Didysis tautų kraustymasis smarkiau palietė pietų Skandinaviją, ypač – Daniją. V. a. čia iš esmės pasikeitė etninė situacija. Didesnė dalis genčių pasitraukė į Britaniją arba į pietus. Danai užėmė visą šią erdvę. Netekę Romos imperijos provincijų „kultūrinės donorystės“, skandinavai vystėsi iš esmės visiškai savarankiškai, be tiesioginės kitų etnosų invazijos.

Skandinavijoje dalis pietinių skandinavų genčių ekspansyviai dalyvavo didžiojo tautų kraustymosi procesuose, o pagrindinėje Skandinavijos dalyje gyvenusios gentys išvengė svetimų etnosų inspiruotų etnokultūrinių sukrėtimų, bet sugebėjo konsoliduotis tarpusavyje. Skandinavų žingsnis į vientiso šiaurės germanų etnomilitarinio klando susidarymą siejamas su Vendelio epocha, prasidėjusia VI a. (epochos pavadinimas – pagal archeologinę vietovę). Ši epocha tapo etnokultūrinio vienijimosi, tarpusavyje kontaktų intensyvėjimo, bendro pasaulėvaizdžio susidarymo Skandinavijoje laikotarpiu. Vendelio epochos fenomeno paslaptis – bendros kultūrinės erdvės didžiulėje teritorijoje nuo Šiaurės jūros iki Botnijos įlankos susidarymo greitis. Per du su puse šimtmečio visą Skandinaviją sujungia kone unifikuota kultūrinė, laidosenos schema, vienodas meninės dirbinių puošybos sti-

lius, netgi labai panašių, patvaresnių tarpgentinių sąjungų atsiradimas. Tiesa, šie dariniai nebuvo ilgalaikiai, bet gentinių junginių (danų, norvegų, švedų) vienybės idėja liko gyvuoti ir vėliau buvo įgyvendinta²⁶. Didėjant gyventojų skaičiumi, Skandinavijoje greitėjo vidinė kolonizacija, o ypač didelę reikšmę igijo laivyba Atlante ir Baltijoje. Baltijos jūra skandinavams vis labiau pradėjo įgauti vidinės jūros reikšmę, kaip Viduržemio jūra romėnams. VIII a. pabaigoje intensyvus Vendelio kultūrinės erdvės vystymasis virsta didžiuliu energiniu Šiaurės Europos proveržiu – vikingų ekspansijos pradžia.

Baltų pasaulį Didysis tautų kraustymasis palietė nepalyginti menkiau nei Vidurio ir Vakarų Europos kraštus. Tačiau klajoklių, veikiausiai – hunų įsiveržimo pėdsakų aptinkame ir Lietuvos teritorijoje (Kernavė, Aukštadvaris, Kaukai, Plinkaigalis)²⁷. Jei klajoklių būriai pasiekė netgi Lietuvos teritoriją, dar dažniau su jais turėjo susidurti piečiais, arti Didžiojo tautų kraustymosi kelių gyvenusios baltų gentys. Panašu, kad, be trumpalaikių žiaurių antpuolių, baltai didesnio Didžiojo tautų kraustymosi poveikio nepatyrė. Jie nebuvo išstumti iš savo apgyventų vietų kaip labiau į pietvakarius gyvenę rytų germanai, nebuvo nublokšti į germanų – romėnų kontaktinę zoną ir netapo ankstyvųjų viduramžių Europoje vykusių etnopolitinių procesų dalyviais. Veikiausiai visų pirma tai lėmė geografinė padėtis – nuo „tautų kraustymosi magistralės“, ėjusios per Ukrainos teritoriją, baltų žemės skyrė didžiuliai pelkių plotai. Baltų žemės buvo labai miškingos, sunkiai pasiekiamos klajokliams. Taip pat

baltai netapo prievartiniais tautų kraustymosi dalyviais, kokiais hunai pavertė dalį pietų Urale gyvenusių ugrų, aplink dabartinę Moldovą gyvenusius sarmatus. Tai galėjo lemti nedidelis baltų, kaip karių – raitelių potencialas, o kitokių karių tomis aplinkybėmis nereikėjo. Baltai liko didžiųjų istorinių transformacijų nuošalėje ir vystėsi nepatirdami didesnių išorinių impulsų. Baltų žemėse susidarė teritorinės bendruomenės, išryškėjo smulkesni gentiniai dariniai, išsiskyrė gentinė diduomenė, daugėjo gyventojų. Iki vakarų baltų kontaktų su Skandinavijos vikingais ir rytų bei Dniepro baltų susidūrimo su į šiaurę besiveržiančiais slavais visas baltų arealas nepatyrė didesnio išorinio poveikio. Veikiausiai todėl baltų žemės neturėjo savo „Vendelio laikotarpio“ – didžiulė baltų teritorija neturėjo tokių aiškių gamtinių ribų, kaip Skandināvija, gyventojų tankumas buvo menkas, o atskirų genčių išsivystymo lygis skyrėsi dar nuo vėlyvojo neolito ir bronzos amžių. Baltų, minimaliai dalyvavusių Didžiojo tautų kraustymosi procesuose, suvokimas apie modernybes, transformacijas ir naujoves negalėjo rimčiau paveikti baltiškojo tradicionalizmo. Vykstant barbariškojo senosios Europos pasaulio, antikos griuvėsių ir klajoklių nomadų sintezei besiformuojanti ankstyvųjų viduramžių Europa paliko baltus už savo ribų.

Finougrų arealą Didysis tautų kraustymasis palietė tik Uralo regione. Tik kai kurios ugrų gentys netgi buvo įtrauktos į vakarų link besiveržiančią klajoklių masę. Teritorijos apgyvendinimas finougrų areale paprastai buvo dar retesnis nei baltų žemėse. Archeologijos paminkluose radinių ypač mažai. Vidinėse, nuo jūros nutolusiose, į šiaurę nuo baltų arealo buvusiose finougrų teritorijose netgi geležies amžiaus pradžia – gerokai vėlesnė nei baltų žemėse. Baltų areale ir Estijoje geležies amžiaus pradžia datuojama V a. pr. Kr., o Karelijoje ankstyviausias geležies amžiaus paminklas datuojamas VI a.

²⁶ Лебедев Г. С. Конунги-викинги (к характеристике типа раннефеодалного деятеля в Скандинавии) // Политические деятели античности, Средневековья и нового времени. Ленинград, 1983, с. 44–53.

²⁷ Лухта А. Б. Война V века в Литве // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 11. Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў. Мінск, 1994, с. 15–20.

(t. y. tūkstančiu metų vėliau)²⁸. Ši didžiulį skirtumą vėlgi galima paaiškinti giluminių finougrų teritorijų atokumu nuo kultūrinės įtakos centrų, žaliavų gavybos šaltinių ir jų prekybos kelių. Tačiau ne visoms finougrų žemėms būdingas toks vėlavimas. Kamos baseino gentys buvo toli pažengusios metalinių dirbinių gamybos srityje ir apskritai kultūrinio išsivystymo lygis čia buvo pakankamai aukštas.

Slavų „sprogimas“. Slavų etnogenezė iki šiol yra vienas labiausiai diskutuojamų Europos archeologijos klausimų. Slavai Rytų Europoje pasirodė gana miglotomis aplinkybėmis ir jau I tūkst. m. viduryje plačiai pasklido po visą regioną. Slavų etnose įvyko demografinis sproginimas, nes per gana neilgą laiką (apie 500 metų) jie apsigyveno didžiulėje teritorijoje tarp Baltijos, Adrijos ir Juodosios jūrų. VI–VII a. slavai iš pietų palei Dnieprą ėmė labai sparčiai veržtis į baltų ir toliau – į finougrų žemes. Slavų materialioji kultūra iš pradžių buvo gana artima baltams, turėjusi gamtos sąlygotų regioninių ypatumų, tačiau dėl nepalyginti glaudesnių nei baltai kontaktų su kitomis kultūromis, intensyvesnių prekybinių ryšių slavų gyvenamajame areale sparčiau plito naujos technologijos, vyko dinamiškesnė kultūros raida.

Baltai atvertose replėse – tarp lotyniškosios ir bizantiškosios civilizacijų

Baltai 1009 m. išvakarėse. VIII a. pab. – IX a. pr. prasideda Skandinavijos vikingų epocha, palietusi didžiąją dalį Europos. IX susikuria Kijevo Rusios valstybė. Dėl slavų invazijos labai susiaurėjęs baltų arealas atsiduria keturių kultūrinių įtakos sričių apsuptyje. Skandinavai pasiekia baltų gyvenamus plotus laivais per Baltijos jūrą ir

netgi kuria čia savo gyvenvietes. Vakarų slavų genčių junginio vietoje X a. pradeda kurtis krikštą priėmusių lenkų valstybė. Pietuose ir rytuose intensyviai kontaktuojama su slavais, užėmusiais didžiules baltų genčių teritorijas ir „tirpinančias“ juos savo gausybėje. Šiaurėje baltai kontaktuoja su finougrais, visų pirma estais. Dalis baltų Dniepro baseine ir aplinkiniuose regionuose lieka atskirti nuo kitos baltų arealo dalies ir sparčiai asimiliuojami slavų iki pat XII–XIII a. Vėlyvajame geležies amžiuje baltų areale išryškėjo spartus diduomenės kilimas, ūkio pažanga (žemdirbystėje įsivyravauja trilaukis, išsiskiria profesionalių amatininkų sluoksniš), plečiasi pilių, gyvenviečių sistema. X a. pab. – XI a. pr. Vakarų Lietuvoje, pajūryje atsiranda protomiestai (Palanga, Žardė). Tai veikiausiai sąlygojo kontaktai su skandinavais, intensyvi prekyba, į turtėjančius pirklius, diduomenę ir eksportą orientuotas amatininkų darbas. Pastebima esminė tendencija – pajūrio baltai, visų pirma kuršiai bandė eiti vikingų keliu. „Žemyniniai“ baltai – lietuvių ir kitos gentys – netrukus pasiekė „sausumos vikingų“ lygmenį. Tačiau šie procesai vyko vėluojant pora šimtų metų, palyginti su analogiškais procesais Skandinavijoje. Didžiąja kliūtimi, neleidusia sparčiai vyti Vidurio Europos ir Skandinavijos, tapo vėlyvas krikšto priėmimas.

Vikingai. VIII a. pab. prasideda vikingų epocha, kuri tęsėsi iki pat XI a. pr. IX–XII a. čia ima formuotis valstybiniai dariniai. Esminiu veiksniu vėlgi tampa jūra – laivybai pasiekus aukštą lygį, atsiradus gyventojų pertekliui, egzistuojant pakankamai lengvai pasiekiamam grobiui – pradedant baltais ir finougrais rytinėje Baltijos pakrantėje ir baigiant politiškai dar gana silpnomis Vakarų Europos valstybėmis, normanai patraukia į žygį. Kultūriškai vikingai taip pat pažangūs – Vendelio epochos paveldas leidžia turėti gerų technologijų, atsiranda runų raštija, konungai pamažu evoliucionuoja karalių link, ankstyvieji miestai daug kuo panašūs į duim

²⁸ Авдусин Д. А. Основы археологии. Москва, 1989, с. 170–173.

trimis šimtais metų vėlesnę Kernavę. Kodėl baltai atsilieka? Jie neturėjo savo kultūrinio pakilimo piko Didžiojo tautų kraustymosi laikotarpiu, savo Vendelio epochos, sudariusios prielaidas vikingams iškilti. Ir dar – dauguma baltų – ne jūros, o sausumos žmonės.

Kijevo Rusia. Anot metraščio „Senųjų laikų pasakojimas“, rytų slavus į Kijevo Rusijos valstybę suvienijo variagai (vikingai). Greitai jie su slavėjo. 988 m. kunigaikštis Vladimiras priėmė krikštą ir pradėjo krikštyti Kijevo Rusijos gyventojus. Krikščionybės priėmimas iš Bizantijos labai paspartino rytų slavų kultūrinę raidą ir leido ne vienu kokybiniu veiksniu aplenkti kaimynus baltus (valstybinio valdymo modelio ir patirties, raštijos, mūro architektūros, modernesnių technologijų). XII a. Kijevo Rusia iš esmės pasiekė vidurio ir netgi vakarų Europos šalių išsivystymo lygį, tačiau šį procesą nutraukė mongolų – totorių invazija.

Finougrai. Vikingų epochoje estai ir suomiaai vystėsi panašiai kaip baltai. O ryčiau gyvenusios finougrų gentys neatlaikė etnokultūrinio baltų spaudimo ir pradėjo greitai asimiliuotis, perimdamos materialiosios ir dvasinės kultūros elementus. Djakovo kultūra, egzistavusi Volgos ir Okos tarpupyje VIII a. pr. Kr. – VI (X?) a., iš pradžių turėjo aiškiai finougrų kultūros bruožų, o vėliau šios kultūros raidoje pastebimos net dvi baltų etnokultūrinės invazijos bangos²⁹. Netrukus etnokultūrinį baltų spaudimą galutinai pakeitė slavų ekspansija. Kai Lietuvos teritorijoje kūrėsi savi ankstyvieji miestai – Kernavė, Vilnius, finougrų teritorijoje miesto tipo gyvenvietės iš esmės statė tik atėjūnai slavai arba skandinavai (danų Tālinas ir slavų Jurjevas Estijoje, švedų miestai Suomijoje).

²⁹ Розенфельдт И. Г. Керамика дьяковской культуры // Дьяковская культура. Москва, 1974, с. 197; Смирнов К. А. Дьяковская культура // Дьяковская культура. Москва, 1974, с. 76–79.

Šiame straipsnyje neapžvelgėme plataus spektro klausimų, susijusių su slavų veiksniu europinio *Barbaricum* kaitoje. Tai padarėme sąmoningai, atsiribodami nuo tokiu atveju neišvengiamų slavų etnogenezės klausimų ir siekdami skatinti šią teorinę diskusiją – kodėl nuoseklią „barbarų pasaulio“ raidą netikėtai pertraukia toks galingas veiksnys kaip slavai ir kodėl kai kurios baltų arealo dalys taip skirtingai transformuojasi slavų, germanų ir finougrų veikiamoje Rytų Europos erdvėje.

Išvados

1. Dauguma baltų gyveno pelkėtų miškų zonoje, kurioje išorinė ir netgi tarpusavio komunikacija buvo labai ribota. Šias teritorijas aplenkė svarbiausi Rytų Europos prekybos keliai. Tai stabdė kultūrinių ir socialinių procesų raidą. Kraštas buvo patyręs minimalią išorinę įtaką, gyveno ir vystėsi pakankamai savaimingai, tik pamažu ir dažniausiai pavėluotai patirdamas išorinių veiksnų sąlygotus raidos lūžius. Dar aiškiau tai pasireiškė finougrų genčių gyvenamajame areale.

2. Tik nedidelė baltų genčių dalis turėjo pakankamai erdvės tapti ekspansyvios, aktyviai kontaktuojančios tarpusavyje ir su kitomis gentimis ne tik sausumoje, bet ir jūroje. Būtent pajūryje gyvenusios baltų gentys savo kultūrinio vystymosi kelyje buvo pažengusios toliausiai ir pažanga kai kuriais laikotarpiais buvo artimos Vidurio Europos ir Skandinavijos germanų genčių išsivystymo lygiui.

3. Vikingų epochoje baltai atsidūrė tarsi atvertose replėse – iš Vakarų per Lenkiją jų link pamažu artėjo lotyniškoji Vakarų civilizacija. Iš rytų baltus kur kas aktyviau veikė Bizantijos įtaką patiriantys slavai, tuo pat metu jautę stiprią Skandinavijos vikingų įtaką. Baltai nuo Vyslos iki dešiniojo Dauguvos kranto ir estai buvo „balta dėmė“ – beveik nepažįstami likusiai Europai, krikščionybės nepriėmę paskutiniai barbarai.

4. Aplinkiniams regionams sparčiai vystantis, baltai vėlavo, bet ėjo į priekį protovalstybių darinių ir ankstyvosios valstybės sukūrimo link. Kartu su finougrais baltai ilgiausiai išliko

„barbariškoji“ bendraeuropinio istorinės raidos klando dalis, tačiau tai lėmė objektyvūs veiksniai.

PLATZ DER BALTEN IN DER TYPOLOGIE DER BARBARENWELT

(zur Entwicklung der Theorie von M. Schtschükín „die sieben Welten“)

Manvydas Vitkūnas

Die Zusammenfassung

In dem Artikel wird der Platz der Balten in der Welt behandelt, die die Antikeleute als „Barbaricum“ – eine Welt der fremden, unbekanntenen Leuten bestimmten. Eine Zeitspanne der sogenannten „Barbarei“ haben in ihrer Geschichte alle Völker Europas erlebt. Im Mittelalter hat man mit diesem Begriff besonders die Heiden bestimmt. Welchen Platz belegen die Balten unter den Barbaren? Warum sind sie auf der unformell existierten barbarischen Völkerliste so lange in der Gesinnung der Leute der christlichen Zivilisation geblieben?

Als methodischer Grund bei der Vorbereitung dieser Veröffentlichung wurde das theoretische Schema „der sieben Welten“ des Professors der Archäologie an der Sankt-Peterburger Universität Mar Schtschükín's gewählt, nach dem das Schema der Sonderung der europäischen kulturellen Regionen der Römerzeit gebildet wurde. Auf Grund dieses von Schtschükín vorgeschlagenen Schemas, wie eines theoretischen Modells, versucht man in diesem Artikel den Platz der Balten in der geschichtlichen Entwicklung Europas von den ältesten Zeiten bis zu den Anfängen der Staatsbildung einzuschätzen.

Der größte Teil der Balten lebte auf dem torfhaltigen Waldgebiets, wo die äußere, sogar die innere Kommunikation sehr beschränkt war. Diese Gebiete wurden von allen wichtigsten Handelswegen Osteuropas ausgewichen. Das hat die Entwicklung der kulturellen und sozialen Prozesse gehemmt. Das Land hat nur sehr beschränkten Einfluß der äußeren Welt gehabt, man hat ganz selbstständig gelebt und entwickelt, nur stufenweise und meistens mit Verspätung hat man die Brüche, die von den äußeren Faktoren be-

stimmt wurden, erlebt. Noch deutlicher hat das sich in der von ugro-finnischen Stämmen offenbart. Nur ein kleiner Teil der baltischen Stämme hatte genug Raum, expansiv zu werden, unter sich im Kontakt zu stehen und mit anderen Stämmen nicht nur im Festland, sondern auch im Meer zu verkehren. Nämlich die Stämme, die am Meer wohnhaft waren, waren auf ihrem kulturellen Entwicklungswege am meisten vorwärtsgekommen und auf ihrem Fortschrittsniveau zu der bestimmten Zeitspanne waren sie dem Entwicklungsniveau der germanischen Stämme Westeuropas und Skandinaviens nah.

Zu Wikingerzeit sind die Balten wie in die „offene Zange“ geraten – aus dem Westen durch Polen näherte sich allmählich zu ihnen die lateinische Westzivilisation. Aus dem Osten und bedeutend heftiger beeinflussten die Balten die von dem Bizantischen Einfluß eingewirkten Slawen, die zur gleichen Zeit besonders starken Einfluß der skandinavischen Wikinger spürten. Die Balten von der Weichsel bis zum Daugavaufer, als auch die Esten sind zum „weißen Fleck“, fast unbekannt für das übrige Europa geblieben, das Christentum nicht aufgenommenen „die letzten Barbaren“ geworden. Während die herumliegenden Regionen sich ganz schnell entwickelt haben, verspäteten sich die Balten, aber doch gingen sie vorwärts, näherten sich zu den Vorstaatsbildungen und der früheren Staatsgründung. Zusammen mit den Ugro-Finnen sind die Balten am längsten als der „barbarische“ Teil in der allgemeineuropäischen historischen Entwicklungsschichte geblieben, doch das haben die objektiven Faktoren bestimmt.

Įteikta 2006 06 08

Priimta spaudai 2006 06 22